

Особливості словникових статей перекладних російсько-українських словників 20-х рр. ХХ ст.

О. М. Лось

Національний університет "Києво-Могилянська академія"
Corresponding author. E-mail: olgalos@yahoo.com

Paper received 28.10.17; Revised 02.11.17; Accepted for publication 05.11.17.

<https://doi.org/10.31174/SEND-PH2017-145V41-05>

Анотація. У статті описано основні компоненти мікроструктур перекладних російсько-українських словників 20-х рр. ХХ ст. Проаналізовано їх особливості, виокремлено спільне та відмінне у побудові словникових статей. Для більшості перекладних російсько-українських словників 20-х рр. характерна мінімальна кількість компонентів словникової статті, а саме: заголовкова одиниця та перекладний еквівалент. Такі складові як синоніми, граматична інформація, ремарки та ілюстрації представлені у цих словниках обмежено.

Ключові слова: українська мова, академічний словник, перекладний словник, мікроструктура перекладного словника.

Перші десятиліття ХХ ст. були дуже важливим і плідним етапом у розвитку української лексикографії. Поява значної кількості словників різних типів вивела українське словникарство на новий етап розвитку і заклала підвалини для багатьох наступних значних лексикографічних праць. Одним із завдань тогочасних філологів було впровадження у лексикографічну практику якісних змін, які дозволили б підвищити авторитет словника як такого, зробити його надійним джерелом для фахівців різних галузей і таким чином дати відповіді на багато питань, пов'язаних з процесами вироблення єдиного варіанту української літературної мови. Такі якісні зміни стосувалися і розширення типів словників, і впровадження у них актуальних правописних норм, і включення до словників актуальної лексики. Одним з ключових для лексикографів було питання побудови словникової статті або ж його мікроструктури. У нашій розвідці ми зупинимось на аналізі словникових статей перекладних російсько-українських словників, оскільки саме цей тип словників був у той час найпоширенішим.

Аналізом словників, виданих в Україні у перші десятиліття ХХ ст., займалися М. Калинович, З. Кузеля, П. Горецький, А. Москаленко. Питанням побудови словникової статті присвячені праці сучасних дослідників В. Дубічинського, О. Демської, М. Кочергана. Однак перекладні російсько-українські словники 20-х рр. на рівні мікроструктури детально досліджені ще не були.

Мета нашого дослідження – описати і порівняти мікроструктури перекладних російсько-українських словників 20-х рр., виявити їх спільні та відмінні риси.

Матеріалом нашого дослідження слугують перекладні російсько-українські словники, видані у період від 1918 р. до 1931 р.

Основним методом нашого дослідження є описовий з елементами порівняльного аналізу, що дозволило виявити специфіку кожного з аналізованих словників, а також загальні особливості лексикографічної практики у 20-х роках ХХ ст.

У сучасній лексикографії під мікроструктурою словника прийнято розуміти внутрішню будову лексикографічного опису словникової одиниці. В українській лексикографії частіше побутує термін-дублет "словникова стаття" [2, с. 102]. В. Дубічинський зазначає, що до мікроструктури варто віднести проблеми побудови словникової статті як окремої різнопланової системи, якою загалом є словник. Сюди включаються проблеми фор-

мату, об'єму, складу словникової статті, презентації різного роду інформації про мовну одиницю, яка описується в словнику (етимологічної, енциклопедичної, семіотичної, граматичної, словотвірної, стилістичної, ілюстративної та іншої) [4, с. 34]. Мовознавець пише, що словникова стаття – це основна структурна одиниця словника, що складається із заголовкової одиниці та її опису. На думку вченого словникова стаття інваріантного словника може включати такі елементи:

- 1.) заголовкова одиниця;
- 2.) фонетична характеристика заголовкової одиниці;
- 3.) граматична характеристика заголовкової одиниці;
- 4.) семантизація заголовкової одиниці (тлумачення, дефініція, перекладний еквівалент);
- 5.) характеристика сполучуваності заголовкової одиниці;
- 6.) словотвірні можливості заголовкової одиниці;
- 7.) етимологічні довідки;
- 8.) ілюстративні приклади;
- 9.) лексикографічні ремарки;
- 10.) відсилання, примітки;

П. Жмігродський вважає, що основними складовими мікроструктури словника є такі:

- заголовкове слово;
- граматична інформація;
- ремарка;
- дефініція;
- ілюстрація;
- фразеологізм.

Крім того, до складу словникової статті за П. Жмігродським можуть входити інформація про вимову, походження слова, наявність заголовкового слова у інших словниках та інше [15, с. 63].

В. Берков у праці, присвяченій перекладним словникам, називає такі елементи словникової статті:

- 1.) лема;
- 2.) зона фонетичної інформації;
- 3.) зона граматичної інформації;
- 4.) зона еквівалентів;
- 5.) зона посилянь.

Вищезазначені підходи поступово сформувались у лексикографічних працях впродовж ХХ ст., а у 20-х рр. чіткого теоретичного підґрунтя написання словників ще не існувало. Значна кількість теоретичних питань лексикографії ще не була опрацьована. Радянське мовознавство вперше сформулювало питання лексикографічної

теорії у 1939 р. [3, с. 3]. У 20-х рр. підходи до формування словникової статті значною мірою були зумовлені освітою та досвідом редакторів. Переважно словникові статті перекладних російсько-українських словників мали такі елементи:

- 1.) заголовкове слово російською мовою;
- 2.) відповідник українською мовою та синоніми до нього;
- 3.) граматична інформація;
- 4.) ремарки.

Більшість словників мала на меті перш за все практичність, тому кількість компонентів словникової статті була мінімізована. У всіх перекладних словниках у словникових статтях наявні два основні компоненти – заголовкове слово російською мовою та відповідник українською. Такі елементи мікроструктури перекладного словника як синоніми до основного відповідника, граматична інформація, ремарки, ілюстрації у 20-х ще не були достатньо добре розроблені і використовувалися не завжди.

Першим елементом мікроструктури словника є заголовкове слово – канонічна форма, за якою впізнають означуване слово чи вислів (лексичну одиницю). У російсько-українських словниках 20-х рр. заголовкові слова подаються переважно у вихідній формі – іменники у називному відмінку однини, прикметники – у формі чоловічого роду називного відмінку однини, дієслова – у формі інфінітиву. Особливістю більшості словників є те, що подекуди у статтях є кілька заголовкових слів:

біблейській, біблія – біблійний, біблія, с(ь)вяте письмо [10, с. 16];

взаєм-взаїмы – у позику [9, с. 26];

впалзывать, вползать – вповзати, -заю, вповзти, -зу, зеш [6, с. 64];

сирота, сиротка, сиротина, сиротинка – сирота [12, с. 359];

секта, сектанство – секта, неправовірне релігійне учення [8, с. 151].

Найчастіше у одній заголовковій одиниці об'єднані синоніми однієї частини мови, слова одного гнізда різних частин мови, дієслова недоконаного та dokonаного виду.

Заголовковими одиницями також виступають сталі словосполучення:

високосный годъ – висектовий рік, переступний [8, с. 22];

побиться об заклад – зайти у заклад, закластися [9, с. 161];

шпат известковый – кальцит [12, с. 430];

с каких пор – з якого часу [12, с. 359];

скобяной товаръ – деревня, дерев'яне начиння [10, с. 152];

Суттєвим недоліком є те, що у заголовковому слові спільна для усіх компонентів гнізда ліва частина ніяк не відокремлюється. З цієї причини для читача ускладнюється самостійне творення похідних слів:

секретный,-о – потаємний, впотайці [13, с. 22];

коверный,-ца – килимник, -ця, коцарь, -ка [5, с. 164];

поддѣльватель, ница, поддѣльщикъ, ца – підроблювач, ка, фальшовник [10, с. 32];

насовщик, -щица – насов(ув)ач, -вачка [11].

У низці словникових статей є тлумачення заголовкового слова:

кожура (потерян. при линянні) – линовище [5, с. 165];

биржа – (купецька або де стоять візники) – біржа, (де збираються наймити для найма на роботу) – точок, біржа [10, с. 16];

ліценція – 1) (право на чтение лекцій) ліценція, дозвіл (-волу) викладати; 2) (тарифная) ліценція; 3) (поэт., грам., вольность) поетична, граматична вільність (-ности) [11];

Отже спільними ознаками для заголовкових слів перекладних російсько-українських словників 20-х рр. є такі:

- об'єднання кількох лем у одну заголовкову одиницю;

- заголовковими одиницями також виступають сталі словосполучення;

- спільна для усіх компонентів гнізда ліва частина не відокремлюється;

- у деяких словникових статтях подається тлумачення заголовкового слова.

С. Лендау зазначає, що традиційною практикою великих всеохопних словників (як історичних на кшталт Оксфордського словника англійської мови так і синхронних на взір американських нескорочених словників) XIX – середини XX ст. було подавати заголовковими словами у реєстрі практично всі канонічні форми [7, с. 106]. Таким чином, хоча перекладні російсько-українські словники 20-х не претендували на всеохопність, однак спостерігаємо у них прагнення подати якомога більше слів і словоформ.

Наступний елемент словникової статті – семантизація заголовкової одиниці. Семантизацією заголовкової одиниці традиційно називають усунення невизначеності відносно значення слова і результат цієї процедури [14, с. 109]. Операцію і результат семантизації називають “тлумаченням”, “дефініцією”, “перекладним елементом”. У перекладному словнику основну функцію семантизації заголовкової одиниці виконує перекладний еквівалент, а також синоніми до нього.

Перекладні еквіваленти переважно подані із синонімами, а окремі значення слова розмежовані арабськими цифрами. Синонімічні ряди представлені у різному обсязі – від одного слова до більш ніж 10 синонімів:

предосторожный – обережний, обачний [6, с. 440];

берець, ся – берегти, ся, стерегти, ся, глядіти, доглядати, шанувати, ся, жаліти, хоронити, ховати, щадити, пильнувати [10, с. 16];

скоморохъ – фігляр, блазень, кумедник, штукарь [10, с. 152];

Особливо великі синонімічні ряди подані у академічному російсько-українському словникові:

лежебок – лежень (-жня), (зап.) лежух (-хъ), лежебóка (обиц. р.), лежнюха, лежун (-на), лежака, лежняка, полежака, полежаха, лежак (-ка), лежай (-ая) и лежай (-ія), валяка, валюка, нероба, (перен.) бабáк, байбáк;

малѣхонький, малѣшенький (ум. от маленький) – малесенький, манесенький, малесечкий, манесечкий, (совершенно) мал[н]ісінький, мал[н]ісечкий, мал[н]іосенький, мал[н]іосечкий, мал[н]ісінький, мал[н]іосіосенький, мал[н]іоній, мал[н]іонький, мал[н]іонечкий,

мал[н]ю́ський, малю́цький, мал[н]юсо́ський, дрібне́ський, дрібно́ній, дрібно́сенський, невеличе́нський, маціо́ній, маці́нський, маціо́[і]ненький маціо́[ьо]ний, маціо́у́сенський, маціо́у́сенський.

До біологічних та медичних термінів у деяких словниках подано латинські відповідники:

забудки рос. *Artemisia vulgaris* L. – забудьки, чорнобиль, нехворощ [10, с. 104];

берце, берцо, анат. *Crus* – гомілка, голінка, голянка [10, с. 16];

мирт, мірта, бот. *Myrtus communis* L. – мирт (-та), (*реже*) мірта (-ти) [11];

Перекладні словники за своєю суттю є навчальними, тому зазвичай передбачають подання більшої кількості граматичної інформації ніж інші типи словників. У сучасних перекладних словниках зазвичай дають коротку граматичну характеристику, яка полягає у наведенні вихідної форми заголовкового слова та вихідної і показової форми перекладного еквіваленту. Показова форма разом з вихідною дозволяє за необхідності відновити відповідну словозмінну парадигму. Для іменників російської та української мов – це форма родового відмінка однини, для прикметників – форми жіночого і середнього роду називного відмінка однини і множини, для дієслів – форми першої, другої особи однини і третьої особи множини [4, с. 57]. У більшості невеликих російсько-українських словників 20-х рр. граматичної інформації у словникових статтях немає. У словнику за ред. М. Йогансена, М. Наконечного, К. Німчинова, Б. Ткаченка (1926) зрідка поданий родовий відмінок однини іменників:

ветер – вітер (говорити на вітер) || **-терок** – віпрець; **легкий в-к** – легіт;

разв'язка – розв'язок, розв'язка;

разгар – розпал (-лу);

сухарь – сухар (ря).

У словнику за ред. Г. Сабалдира послідовно подано родовий відмінок однини іменників:

допризывник – допризывник, ка;

позиция – становище, ща; становисько, ка; позиція, ії;

расстание – розстання, ння; розлука, ки.

Більше граматичної інформації знаходимо у словнику за ред. О. Ізюмова (1926). Зокрема родовий відмінок однини іменників:

предприниматель – підприємець, -мця; **-ница** – підприємниця, -ці [6, с. 440];

советник – порадник, -ка; **-ница** – порадниця, -ці [6, с. 547];

туземец – тубілець, -льця; **-мка** – тубілка, -ки [6, с. 592];

Жіночий та середній рід однини прикметників:

людской – людський, а, е [6, с. 250];

магический – магічний, чарівничий, а, е [6, с. 251];

собольий – соболевий, а, е [6, с. 546];

Форми першої та другої особи однини дієслів:

дыбится (становиться дыбом) – дибитися, -блюся, -бшся [6, с. 144];

любоваться – милуватися, -лююся, -луєшся [6, с. 250];

обкуривать, обкурить – обкурювати, -рюю, -рюєш, обкурити, -рю, -риш [6, с. 316];

Особливої уваги заслуговує подання граматичної інформації у академічному російсько-українському словникові. Форми родового відмінка подані не до усіх іменників, крім того непослідовна форма її фіксації – подекуди є позначка “р.”, яка вказує на неї, подекуди немає:

абза́ц – абза́ц (р. -цу), у́ступ (р. -пу);

воск – віск (р. во́ску);

квасня – квасня;

квота – квота;

напряжё́нность – напру́женість (-ности);

Жіночий та середній рід однини прикметників не поданий:

за́речный – зарічний, тогочіний;

католи́ческий – католицький, латинський;

надстро́чный – надрядковий;

передро́глый – перемéрзлий.

Форми першої та другої особи однини дієслів подані зрідка:

делать, -ся – робіти, -ся; а отвле́ченнее – ді́й ти, -ся, проди́й ти, -ся, чини́ти, -ся; ви́робляти, -ся;

забира́ть, забра́ть – 1) забира́ти, забра́ти, (мног.) побра́ти, позабира́ти;

махáть, ма́хивать, махну́ть – 1) чем – маха́ти (-ха́ю, -ха́єш, -ха́є и ма́шеш, ма́ше), махну́ти, ма́яти, майну́ти, виха́ти, вихну́ти;

нажима́ть, нажа́ть – 1) (прижима́ть что) натиска́ти и на́тискувати, на́тисну́ти що и на що, ти́снути, поти́скувати, поти́сну́ти що и за що.

Система ремарок у більшості словників 20-х рр. ще не була достатньо опрацьована. У багатьох лексикографічних працях ремарки не винесені у окремий список, через те, що редакція вважала їх зрозумілими для читача без додаткових пояснень. Наприклад, у словнику за ред. М. Йогансена, М. Наконечного, К. Німчинова, Б. Ткаченка (1926) безпосередньо у словникових статтях використовуються ремарки, хоча у окремий список вони не винесені:

взбираться – вибира́тися, бра́тися, видира́тися (сов. ви́братися), тут сов. – соверше́нный вид глагола [9, с. 27];

суфлер – суфле́р; (ирон.) – підбрéхач, тут ирон. – іронічно [9, с. 217];

плотность – 1) щільність; 2) (физическ., химическ., о населении) – гу́стість, тут физическ. – фізика, химическ. – хімія [9, с. 160].

Порівняно з іншими словниками якісно нову систему ремарок запропонував російсько-український академічний словник. У ньому використовується 239 ремарок, серед яких за класифікацією В. Дубічинського можна виділити граматичні, лексичні, семантичні та функціонально-стильові.

Отже, для перекладних російсько-українських словників характерна переважно проста, невелика мікроструктура, основними компонентами якої є заголовкова одиниця та перекладний еквівалент. Граматична інформація, ремарки та ілюстрації представлені у словникових статтях обмежено. Заголовкова одиниця представлена одним або кількома словами, а також сталими словосполученнями. Подекуди подається тлумачення заголовкового слова. Перекладні еквіваленти у більшості перекладних російсько-українських словників подані з синонімами, найбільші синонімічні ряди характерні для російсько-українського академічного

словника. Базова граматична інформація, а саме родовий відмінок іменників, форми жіночого і середнього роду називного відмінка прикметників, а також форми першої, другої особи однини і третьої особи множини дієслів подані лише у деяких словниках. Оскільки російсько-українські перекладні словники склали

найбільшу частину словникової продукції 20-х рр., подальші дослідження цього напрямку можуть бути пов'язані з вивченням їх впливу на написання словників інших типів, а також порівнянням мікроструктур перекладних словників різних мов.

ЛИТЕРАТУРА

1. Берков В.П. Двухязычная лексикография: учебник / В. П. Берков. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Астрель: АСТ: Транзиткнига, 2004. 237 с.
2. Демська О.М. Вступ до лексикографії: навчальний посібник /О.М. Демська ; Національний університет "Києво-Могилянська академія". Київ : Києво-Могилянська академія, 2010. – 265, [1] с.
3. Демська-Кульчицька О. М. Лексикографія: між ремеслом і наукою / О. М. Демська-Кульчицька // Наук. зап. НАУКМА. Сер. Філол. науки. – 2008. – Т. 85. – С. 3-9.
4. Дубичинский В. В. Теоретическая и практическая лексикография / В. В. Дубичинский. – Вена; Харьков, 1998. – 156 с. – Библиогр.: с. 137-150 – рус.
5. Дубровський В. Словник українсько-московський /В. Дубровський. У Києві: Видавництво "Рідна мова", [1918]. 361 с.
6. Изюмов О. Російсько-український словник /О. Изюмов. – К. : Книгоспілка, 1926. – 660 с.
7. Лендау Сидні І. Словники :мистецтво та ремесло лексикографії /Сидні І. Лендау ; пер. з англ. Ольга Кочерга. [Київ]: К.І.С., [2012]. – 479 с..
8. Перебендя І. Російсько-український словник :зложений згідно з найкращими літературними і науковими джерелами: містить більше 18000 слів і виразів, з потрібними поясненнями для ділових, юридичних і літературних робіт /Ів. Перебендя. В Києві : Видання Ів. Самоненка, [1918?]. – 192 с.
9. Практичний російсько-український словник /М. Йогансен, М. Наконечний, К. Німчинов, Б. Ткаченко. [Київ] : Державне видавництво України, 1926. – 238 с.
10. Російсько-український словник :[в 2 т.] /С. Іваницький, Ф. Шумлянський. – Вінниця : Відділ Народної освіти Подільської Народної управи, 1918. – 2 т.
11. Російсько-український словник /гол. ред. А.Е. Кримський [та ін.]; Українська академія наук, Комісія для складання словника української живої мови. [Київ]: Червоний шлях, 1924.
12. Сабалдир Г. Практичний російсько-український словник /Григор Сабалдир. Київ : Видавниче товариство "Час", 1926. – 436 с.
13. Словник російсько-український :стилий огляд /П. і П. Терпило. Київ : Вид-во Юрія Тищенка, 1918. – 303 с.
14. Учебники и словари в системе средств обучения русскому языку как иностранному : сборник статей/ под редакцией В.В. Морковкина и Л.Б. Трушиной. Москва : "Русский язык", 1986, 203 с.
15. Żmigrodzki P. Wprowadzenie do leksykografii polskiej / Piotr Żmigrodzki. Katowice : Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 2009. 310 s., [1] k. tabl. złoż.

REFERENCES

1. Berkov V.P. Bilingual lexicography / V. P. Berkov. – 2-e izd., pererab. i dop. – M.: Astrel': AST: Tranzitkniga, 2004. 237 s.
2. Dems'ka O. M. An Introduction to Lexicography /O. M. Dems'ka ; Natsional'nyy universytet "Kyuevo-Mohylyans'ka akademiya". Kyuyiv : Kyuevo-Mohylyans'ka akademiya, 2010. – 265, [1] s.
3. Dems'ka-Kul'chyts'ka O. M. Lexicography: between Craft and Science/ O. M. Dems'ka-Kul'chyts'ka //Naук. зап. НАУКМА. Ser. Filol. nauky. – 2008. – Т. 85. – S. 3-9.
4. Dubichinskij V. V. The Theoretical and Practical lexicography / V. V. Dubichinskij. – Vena; Har'kov, 1998. – 156 с. – Bibliogr.: s. 137-150 – rus.
5. Dubrovs'kyu V. The Moscow-Ukrainian Dictionary. Kyuyiv : Ridna mova, 1918.
6. Izyumov O. The Russian-Ukrainian Dictionary. K. : Knyhospilka, 1926.
7. Lendau S. I. Dictionaries: the Art and Craft of Lexicography /Sydni I. Lendau ; per. z anhl. Ol'ha Kocherha. [Kyuyiv]: K.I.S. [2012]. – 479 s.
8. Perebendya I. The Russian-Ukrainian Dictionary /Ів. Perebendya V Kyuyivi : Vydannya Іv. Samonenka, [1918?]. – 192 s.
9. Practical Russian-Ukrainian Dictionary . Ed. by M. Yohansen, M. Nakonechnyy, K. Nimchynov, B. Tkachenko. [Kyuyiv] : Derzhavne vydavnytstvo Ukrayiny, 1926.
10. The Russian-Ukrainian Dictionary. Ed by S. Ivanyts'kyu, F. Shumlyans'kyu. Vol. I–II. Vinnytsya : Viddil Narodnoyi osvity Podil's'koyi Narodnoyi upravu, 1918.
11. The Russian-Ukrainian Dictionary. Ed. by Ahatanhel Kryms'kyu. Ukrayins'ka akademiya nauk, Komisiya dlya skladannya slovnyka ukrayins'koyi zhyvoyi movy. Vol I. [Kyuyiv]: Chervonyy shlyakh, 1924.
12. Sabaldyr H. Practical Russian-Ukrainian Dictionary /H. Sabaldyr. Kyuyiv : Vydavnyche tovarystvo "Chas", 1926.– 436 s.
13. The Russian-Ukrainian Dictionary /P. і P. Terpylo. Kyuyiv : Vyd-vo Yuriya Tyshchenka, 1918. – 303 s.
14. Textbooks and dictionaries in the system of means of teaching Russian as a foreign language: collections of articles/ pod red. V.V. Morkovkina i L.B. Trushinoj. Moskva : "Russkij jazyk", 1986, 203 s.

Features of the entries of Russian-Ukrainian dictionaries of the 1920's.

O. M. Los

Abstract. The article describes the components of the microstructures of the Russian-Ukrainian dictionaries of the 1920s. Their features were analyzed, the common features and differences in the construction of the entries were established. Most of Russian-Ukrainian dictionaries of the 1920's had a small microstructure composed with a lemma and a translation equivalent. Synonyms, dictionary grammar, labels and illustrations were not used widely.

Keywords: Ukrainian language, dictionary, academic dictionary, translating dictionary, microstructure of a translating dictionary.

Особенности словарных статей переводных русско-украинских словарей 20-х гг.

O. M. Los

Аннотация. В статье описаны компоненты микроструктур переводных русско-украинских словарей 20-х гг. XX в. Проанализированы их особенности, установлены общие черты и отличия в построении. Для большинства русско-украинских словарей 20-х гг. характерно минимальное количество компонентов словарной статьи, а именно заглавное слово и переводной эквивалент. Синонимы, грамматическая информация, ремарки и иллюстрации представлены в таких словарях ограниченно.

Ключевые слова: украинский язык, академический словарь, переводной словарь, микроструктура переводного словаря.